

Tilburg University

De lange weg naar Lumen gentium Een nieuwe blik op de ecclesiologie in de aanloop naar het Tweede Vaticaans Concilie

Schelkens, K.

Published in:
Tijdschrift voor Theologie

Publication date:
2012

Document Version
Version created as part of publication process; publisher's layout; not normally made publicly available

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Schelkens, K. (2012). De lange weg naar Lumen gentium Een nieuwe blik op de ecclesiologie in de aanloop naar het Tweede Vaticaans Concilie. *Tijdschrift voor Theologie*, 4(52), 312-329.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

De lange weg naar *Lumen gentium*

Een nieuwe blik op de ecclesiologie in de aanloop naar het Tweede Vaticaans Concilie

KARIM SCHELKENS & WARD DE PRIL

Meer en meer staat de wijze waarop de teksten en de leer van het Tweede Vaticaans Concilie zich verhouden tot de preconciilaire kerkelijke standpunten in het middelpunt van de belangstelling.¹ Dit zowel onder historici als theologen, beiden geboeid door de vraag of het concilie in continuïteit dan wel discontinuïteit is met de voorafgaande traditie. Deze vraag is een complexe vraag en laat zich überhaupt niet definitief beantwoorden in het bestek van één artikel. Niettemin willen we bijdragen aan een nieuwe wending in het Tweede Vaticaans Concilie-onderzoek door opnieuw een blik te werpen op de ecclesiologie aan de vooravond van het concilie. Vandaag – en met name al sinds de synode van 1985 – wordt steeds vaker de notie van *communio* als centraal kerkbeeld van de conciliaire ecclesiologie naar voren geschoven.² Dit kerkbeeld, niettegenstaande de Bijbelse wortels ervan, blijkt tot op heden omstreden en is niet vrij van problemen. Historisch gesproken, is het zelfs zeer de vraag of in de ogen van de concilievaders *communio* werkelijk het centrum van hun ecclesiologische denken uitmaakte. En dan nog: welke invulling gaf men eraan?³ Dit alles vraagt om een terugblik.

1 Precies over deze problematiek verscheen de bundel *La théologie catholique entre intransigence et renouveau: La réception des mouvements préconciliaires à Vatican II* (Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique), éd. G. Routhier et al., Turnhout 2011. De verdienste van deze bundel werd zeer recent ook opgepikt in de openingslezing die kardinaal Angelo Scola hield op een conferentie van het Pauselijk Comité voor de Geschiedwetenschappen. Deze lezing, getiteld *Dagli albori all'apertura del Concilio: Note per una lettura Vaticano II*, onderstreepte het belang van dit onderzoeksterrein. In dezelfde lijn staat nog het nieuwe boek van historicus P. CHENAUX, *Il*

Concilio Vaticano II, Roma 2012.

2 Een fundamentele studie over het *communio*-begrip werd overigens gepubliceerd aan de vooravond van het concilie door J. HAMER, *L'église est une communion* (Unam Sanctam, 40), Paris 1962. Dit werd later uitgegeven in het Engels als J. HAMER, *The Church is a Communion*, New York 1964.

3 Daarvoor verwijzen we door naar literatuur als L.F. FUCHS, *Koinonia and the Quest for an Ecumenical Ecclesiology: From Foundations through Dialogue to Symbolic Competence for Communionality*, Grand Rapids 2008; en het boek van D.M. DOYLE, *Communion Ecclesiology: Vision and Versions*, Maryknoll 2000.

Al te vaak gaat men in de zoektocht naar een goed begrip van de conciliaire kerkleer voorbij aan de ontwikkelingen voorafgaand aan het Tweede Vaticaans Concilie, en niet zelden gaat men ervan uit dat de preconciliaire ecclesiologie één monolithisch en neothomistisch georiënteerd blok is. Het concilie verschijnt dan als hét moment van verandering. Nu het Tweede Vaticaans Concilie volop in de aandacht staat, wil deze bijdrage vooruitgang boeken door een stap terug te zetten. Dit bescheiden artikel wenst een overzicht te bieden van de kerkleer vóór het concilie en aansluitend daarbij een blik te werpen op de kerkleer zoals die in de voorbereidingsperiode van het concilie binnen de voorbereidende Theologische Commissie werd ontwikkeld. Want het is in die Commissie dat een cruciale overgang werd bewerkstelligd, volgens de auteurs van dit artikel.

Het eerste deel van deze studie zal enkele brede ontwikkelingen van de rooms-katholieke kerkleer schetsen. Met name willen we dieper ingaan op de ontwikkeling van het *Mystici Corporis*-kerkbeeld, waarvan de aanwezigheid vanaf het begin van de twintigste eeuw een constante vormt. Een eerste spanningsveld tekent zich al af vanuit de laat negentiende-eeuwse ecclesiologie en de spanning met Vaticanum I enerzijds, en het denken van een van dé tenoren van de rooms-katholieke ecclesiologie in het negentiende-eeuwse Duitsland – Johann-Adam Möhler – anderzijds.⁴

In zijn overzichtelijke volume over het Eerste Vaticaans Concilie (1869-1970) gaat Henri Rondet uitgebreid in op de genese van de constitutie *Pastor aeternus*. Rondet presenteert de aanloop naar dit document als het verhaal van een uitdeinende blinde vlek. Immers, in hun spreken over dit voorlaatste concilie vergeten theologen niet zelden dat het eerste schema over de kerk dat voorlag op Vaticanum I een uitgebreide tekst was, met maar liefst vijftien hoofdstukken. Het document ving aan met een presentatie van de algemene structuur van de Rooms-Katholieke Kerk, en behandelde nauwgezet kwesties als lidmaatschap en structuur van de Rooms-Katholieke Kerk.⁵ Naarmate Vaticanum I vorderde, raakte dit brede exposé steeds meer op de achtergrond, en ten slotte bekwam men een

4 Over Möhlers ecclesiologisch denken, zie o.m. het boek van M.J. HIMES, *Ongoing Incarnation: Johann Adam Möhler and the Beginnings of Modern Ecclesiology*, New York 1997. Meer achtergrondinformatie vindt men in H. WAGNER, *Johann Adam Möhler 1796-1838: Kirchen-vater der Moderne* (Konfessionskundliche Schriften des Johannes-Adam-Möhler-Instituts, 20), Paderborn 1996; en J. ERNESTI/W. THÖNISSEN, *Personenlexikon Ökumene*, Frei-

burg 2010. Steeds waardevol blijft ook P. Chaillets 'Introduction: Jean Moehler, historien et théologien de l'église', in: J.A. MOEHLER, *L'unité dans l'église ou le principe de catholicisme d'après l'esprit des pères des trois premiers siècles de l'église*. Traduit de l'Allemand par dom André de Lilienfeld o.s.b. (Unam Sanctam, 2), Paris 1938, ix-xl, vnl. xxii-xxiii.

5 H. RONDET, *Vatican I*, Paris 1962.

constitutie waarin nog enkel het primaatschap nader werd gespecificeerd.

We gaan hier noch in op de politiek-religieuze context, noch op het feit dat het initiële schema over de kerk een zeer hoge en juridiserende ecclesiologische visie voorstond, die sterk leunde op Bellarminus' apologetische kerkdefinitie. We onderlijnen slechts dat dit negentiende-eeuwse concilie – *a fortiori* doordat het brede *Schema de ecclesia* nooit verder werd uitgewerkt – al een lijn inzette die de kerkelijke realiteit in beginsel juridisch en hiërarchisch dacht.⁶ Samenhangend daarmee werden de zichtbare kerkelijke structuren tot een onaantastbare realiteit verheven. Die onaantastbaarheid werd juridisch gecanoniseerd door de *Codex Iuris Canonici* die Pietro kardinaal Gasparri in 1917 uitvaardigde. De 'blinde vlekken' laten zich kort opsommen: vooreerst, voor zover zij niet als juridisch subject verschijnt, valt de notie van 'gemeenschap' uit het zicht. Het juridische kader waarbinnen zij slechts kan verschijnen, werd ook zuiver hiërarchisch ingevuld. Daarnaast verloor de kerkleer haar pneumatologische aspect, en in samenhang daarmee de gevoeligheid voor het sacramentele. Ten slotte verdwijnt ook de aandacht voor het mysterie-aspect van de kerk, en in het kader van een neothomistisch discours wordt de kerkleer uitermate logisch-deductief en statisch ingevuld.

Tegenover deze ontwikkeling op het institutionele niveau staat een negentiende-eeuwse theologische school die eveneens deel uitmaakt van de *Catholica*, maar een andere invulling geeft aan de apologetiek. Met name de visie van de katholieke Tübinger Schule, en binnen die context dan vooral Johann-Adam Möhlers *Einheit der Kirche*, biedt een diafragma dat een eigen zicht biedt op de ontwikkelingen in de preconciiaire ecclesiologie. Möhlers *Einheit* speelt in dit verband een opvallende rol vanwege de receptie van dit werk door Yves Congar – een ontdekking die hij dankte aan zijn ordegenoot Marie-Dominique Chenu.⁷ Het boek ontwikkelde een dynamisch en organisch kerkbegrip, precies doordat Möhler de pneumatologie – het begrip *Geist* was centraal – als grondcategorie voor het kerkdenken adopteerde. Met deze invulling daagde binnen de katholieke ecclesiologie al vroeg een spanning tussen geest en letter. Möhler zou ook het zich door de eeuwen heen ontwikkelende gemeenschapsaspect zowel verticaal als horizontaal gaan ontvouwen door zijn klassieke omschrijving van de kerk als voortzetting van de gemeenschap met Christus, die haar centrum vindt in het sacrament van de eucharistie. In deze bijdrage gaan

⁶ Dit wijst erop dat men ook voor Vaticanum I het conciliaire gebeuren als zodanig, waarbinnen reeds verschillende ecclesiologische tendenties voelbaar waren, dient op te nemen ten einde een goed begrip te hebben van de teksten én van de spanning tussen beide. Zie hierover ook HAMER, *L'église est une communion*, 12-13.

⁷ Hierover meer in M. QUINSKY, *Geschichtlicher Glaube in einer Geschichtlichen Welt: Der Beitrag von M.D. Chenu, Y. Congar und H.M. Féret zum II. Vaticanum* (Dogma und Geschichte, 6), Berlin 2007, 124-125.

we uit van het belang van de Tübinger Schule als aanzet voor de twintigste-eeuwse beweging van *ressourcement* in de theologie.⁸

315

B

Mystici Corporis Christi

Het spanningsveld tussen beide voormelde ecclesiologische onderstromen biedt, meer dan men vaak aanneemt, een eerste verstaanshorizon voor de conciliaire dynamiek van het Tweede Vaticaans Concilie.⁹ Vanuit deze beknopte schets richten we onze aandacht vervolgens op een veronachtzaamde doch centrale figuur voor de theologie van de vroege twintigste eeuw, de jezuïet Émile Mersch.¹⁰ Met het magistrale *Le corps mystique du Christ: Études de théologie historique* publiceerde deze Belgische theoloog twee volumes die het katholieke ecclesiologische landschap blijvend zouden tekenen, en zonder dewelke het conciliedebat niet te begrijpen valt. Na zijn voortijdig overlijden in 1940 gaf Mersch' collega Jean Levie het manuscript van de theologische synthese postuum uit als *La théologie du corps mystique*.¹¹

8 Een tweetal decennia geleden argumenteerden onderzoekers als Küstermann tegen deze visie op de katholieke Tübinger Schule als voorloper van de *ressourcement*-theologie. Zie werken als A.P. KÜSTERMANN, 'Die erste Generation der "Katholischen Tübinger Schule" zwischen Revolution und Restauration', in: *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte* 12 (1993) 11-34. In feite volgde Küstermann daarin de positie van R. REINHARDT, 'Die Katholisch-theologische Fakultät Tübingen im ersten Jahrhundert ihres Bestehens: Faktoren und Phasen der Entwicklung', in: ID., *Tübinger Theologen und ihre Theologie: Quellen und Forschungen zur Geschichte der Katholisch-Theologischen Fakultät Tübingen* (Beiträge zur Geschichte der Eberhard-Karls-Universität Tübingen, 16), Tübingen 1977, 1-42. Onze bijdrage sluit in dit verband aan bij de meest recente Möhler-Forschung die de positie van Reinhardt en Küstermann opnieuw verliet en weer insisteert op het belang van werken als de *Einheit* voor een *ressourcement*-theologie. In dit opzicht kan worden verwezen naar de toonaangevende studie van de hedendaagse Tübinger S. WARTHMAN, *Die katholische Tübinger Schule: Zur Geschichte Ihrer Wahrnehmung* (Contubernium: Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 75), Stuttgart 2011.

9 Zie in dit verband het magistrale boek van A. ACERBI, *Due ecclesiologie: Ecclesiologia giuridica ed ecclesiologia di comunione nella "Lumen*

gentium", Bologna 1975, waarin dit spanningsveld verder wordt uitgewerkt.

10 De beste introductie in zowel het leven als het ecclesiologische werk van Mersch blijft tot op heden die van J. LEVIE, 'Le P. Mersch', die verscheen als introductie op *La théologie du corps mystique*, Vol. 1, Brussel 1944, vii-xxxiii. Cf. ook J. LEVIE, 'Le père Emile Mersch', *Nouvelle Revue théologique* 67 (1940-1945) 677-688. Zie voor de inbedding van Mersch's ecclesiologie in de bredere context van de theologie-ontwikkeling in de vroege twintigste eeuw J. METTEPENNINGEN/K. SCHELKENS, *Van concilie tot concilie: Hoofdlijnen en fragmenten van de geschiedenis van Kerk en theologie van Vaticanum I tot Vaticanum II*, Antwerpen 2010, 96-97. Mersch pikte ook zelf het denken van Möhler op, zie WARTHMAN, *Die katholische Tübinger Schule*, 341.

11 E. MERSCH, *Le Corps mystique du Christ: Études de théologie historique*. 2 Vols, Leuven 1933. In 1944 volgde een verdere magistrale studie rond de mystieke lichaam-ecclesiologie met diens *La théologie du corps mystique*. 2 Vols, Brussel 1944, postuum uitgegeven door zijn confrater J. Levie. Dit werk werd overigens appreciërend opgepikt en besproken door Y. CONGAR, 'L'oeuvre posthume du P. Mersch', *Vie spirituelle* 74 (1946) 117-124. Yves Congar zou later zelf over de notie traditie een gelijkaardig historisch en theologisch tweeluik publiceren waarbij het oeuvre van Mersch hem mede tot voorbeeld diende.

Met dit historische en theologische tweeluik werd Mersch een referentie-punt in de ecclesiologie. Zijn werk bood een verdienstelijke poging tot integratie van beide voorafgaande ontwikkelingslijnen, en verenigde de intuïties van de bestaande tradities binnen het koepelconcept van het mystiek lichaam van Christus. De verdienste van Mersch ligt erin dat hij het beeld van Christus' lichaam exploreert in zijn *interne* reikwijdte. Deze interne ruimte bleek zodanig breed dat Mersch dit beeld kon toepassen op zowel de zichtbare, structurele zijde van de kerk, zoals hiërarchie en juridische structuur, als op het incarnatorisch-sacramentele aspect. Via één enkel Bijbels kerkbeeld werd het mysterie-gegeven opnieuw binnengebracht in de katholieke ecclesiologie, net op een moment dat het dreigde te verdwijnen uit het officiële discours. Daarmee komt hem de verdienste toe het discours van theologenmilieus en dat van het kerkelijke magisterium van zijn tijd te verenigen onder één ecclesiologische koepel. Echter, een werkelijke integratie was het niet, en terugblikkend op dit oeuvre kan men eerder spreken van een juxtapositie van ecclesiologische modellen, maar dan nu binnen de koepelnotie van het mystiek lichaam.¹² Blijft staan dat *La théologie du Corps Mystique* de toetssteen biedt voor de preconciulaire agenda die in de aanloop naar het concilie op drieërlei wijze zal worden voorbereid.

C

Prominente ecclesiologen aan het woord: Tromp, Journet, Congar

In dit luik gaan we kort in op drie ecclesiologen wiens respectieve geschriften zich alle in mindere of meerdere mate beroepen op Mersch' nalatenschap. Maar, elk van hen recipieert het sleutelbegrip van het *Corps Mystique* op een andere manier. De keuze voor deze drie is ook om een andere reden relevant: elk van deze drie zal op het concilie aanwezig zijn. Meer nog, elk van hen zal officieel consultor zijn binnen juist die subcommissie van de voorbereidende Theologische Commissie die het eerste *Schema de ecclesia* redigeerde. Dat feit alleen al wijst erop dat de conciliaire voorbereidingsperiode aan een hernieuwde appreciatie toe is. Niet langer dient zij gezien te worden als een theologisch oninteressante en zuiver door Romeinse kringen gesurveilleerde episode, maar het roept een beeld op van deze fase als veel-er een transitieperiode in de brede theologische ontwikkeling waarin de diversiteit aan theologische stromingen onder Pius XII werden voortgezet.¹³

¹² Met haar klemtoon op de centraliteit van de *Mystici Corporis*-notie zoals Mersch die uitwerkte in brede zin, neemt deze bijdrage een enigszins ander perspectief in dan voor-

noemde studie van DOYLE, *Communion Ecclesiology*.

¹³ P. CHENAUX, *L'eredità del magisterio di Pio XII*, Roma 2010.

Eerste in de rij is de Nederlandse jezuïet Sebastiaan Tromp.¹⁴ Tromp was professor aan de Gregoriana, waar hij onder meer het *Tractatus de ecclesia* doceerde. In Nederlandse kerkelijke kringen werd hij vooral bekend om zijn rol als visitator van de kerkelijke opleidingen in 1954. Los daarvan echter zijn er twee argumenten die deze ecclesioloog in het centrum van de aandacht plaatsen. Tromp was niet alleen de *ghostwriter* van Pius XII's encycliek uit 1943, getiteld *Mystici Corporis Christi*.¹⁵ Hij was tevens specialist in de studie van Bellarminus, en zou in het voorwoord van de laatste band van de *Opera oratoria postuma* van Bellarminus de link tussen Bellarminus en de ecclesiologie van het Tweede Vaticaans Concilie aankaarten.¹⁶ Bellarminus' kerkdefinitie vormde een centraal gegeven in Tromps ecclesiologie die in feite neerkomt op een institutioneel-hiërarchische en juridische invulling van de lichaam van Christus-notie.¹⁷ Met zijn manualistische stijl geeft Tromp de notie echter een wending die nauwelijks recht doet aan Mersch's invulling. Bij Tromp verworden het sacramentele en mystieke element tot een addendum, en a priori wordt alles gedacht vanuit de kerkelijke structuren, gefixeerd als *ius divinum* (sacramenten, kerkelijke leidingstructuur – waarbij de bisschoppen stevast juridisch onder het pauselijke primaat worden geplaatst). Het zichtbare aspect is steeds *conditio sine qua non* voor de toegang tot het onzichtbare. Tromp verhief de kerkelijke structuren tot supra-historische entiteiten die noch aan verandering noch aan kritiek onderhevig zijn. Kerkelijk lidmaatschap wordt verankerd in de acceptatie van dit alles. De encycliek van 1943 bevat passages in deze zin die later quasi letterlijk worden overgenomen in het preconciliaire *Schema de ecclesia* van 1962. In de slotversie van dat schema, aan de vooravond van het Tweede Vaticaans Concilie, werden de concepten *Ecclesia societas* en het *Corpus Mysticum* niet alleen met elkaar geïdentificeerd. Ze vielen ook samen met het mystiek lichaam van Christus, de Rooms-Katholieke Kerk, en de kerk van Christus:

14 Over Tromp, zie J.N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, 'Discorso in memoria del R.P. Sebastiano Tromp', *Gregorianum* 57 (1979) 365-372; A. VON TEUFFENBACH, 'Einführung', in: ID., *Konzilstagebuch Sebastian Tromp: Mit Erläuterungen und Akten aus der Arbeit der Theologischen Kommission*. Band I.1: 1960-1962, Roma 2006, 11-40. Zie ook J. BARTEN, 'Sebastiaan Peter Cornelis Tromp', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* 1 (1979) 594-595.

15 Cf. P. CHENAUX, *Pie XII: Diplomate et pas-*

teur, Paris 2003, 391-392. Tromps affiniteit met deze encycliek werd reeds vroeg aangestipt in commentaren, waaronder die van C. LIALINE, 'Une étape en ecclésiologie: Réflexions sur l'encyclique *Mystici Corporis*', *Irénikon* 19-20 (1946-1947) 54 en 83.

16 S. TROMP, 'Editor lectoribus', in: ID., *Robertus Bellarminus, Opera oratoria postuma*. Vol. 11: *Adiunctis*, Roma 1969, 13.

17 S. TROMP, *Corpus Christi quod est Ecclesia*. 3 Vols. Editio altera et aucta, Roma 1946-1960.

Derhalve leert en verklaart het H. Concilie plechtig dat er geen andere kerk bestaat dan de enige ware kerk van Christus, deze namelijk die we in het credo belijden als de ene, heilige, katholieke en apostolische kerk.¹⁸

Dit citaat valt onder de titel: '*Ecclesia Catholica Romana est Mysticum Christi Corpus*'.¹⁹ Deze identificatie typeerde het denken van Tromp, waarin geen werkelijk onderscheid tussen de *ecclesia iuris* en de *ecclesia amoris* werd gehandhaafd. Het effect van dergelijke exhaustieve identificatie was dat deze ecclesioloog bleef hameren op het beroemde 'reapse' van de encycliek van 1943, en hij op oecumenisch vlak in de lijn stond van *Mortalium animos* – waarin Pius XI evenzeer terugviel op Bellarminus. Kort gezegd: de enige ware oecumene houdt de eis in dat alle niet-katholieken terugkeren tot de ware schaapsstal.

Vertegenwoordigden Tromp en de encycliek van Pius XII een vorm van receptie van de vroege *Mystici Corporis*-ecclesiologie, dan stond een theoloog als Yves Congar (reeds vanaf de publicatie van diens *Vraie et fausse réforme dans l'église*) aan het ander uiterste van een spectrum dat aansloot op de aanzet van Mersch. Congar vertrok niet vanuit Bellarminus en de contra-reformatie maar zocht aansluiting bij de patristiek. Hij deed dit overigens onder andere door de lens van Möhler, wiens *Einheit der Kirche* hij vertaalde en integraal in het Frans uitgaf in de reeks *Unam Sanctam*. Het exclusieve model van Sebastiaan Tromp stond tegenover Congars inclusieve denken. In afzetting tot de handboekentraditie kreeg het begrip *église* bij Congar een veel ruimere invulling. Niet langer werd de kerk van Christus exhaustief geïdentificeerd met de structurele zijde van de Rooms-Katholieke Kerk. Zij laat zich niet slechts hiërarchisch en van bovenaf denken maar evenzeer van onderaf, vanuit de gemeenschap van haar leden. Beide aspecten moeten in acht genomen en in balans gebracht worden, want 'c'est un seul et même esprit qui anime l'église, chacun selon son rôle dans la communion de tout le corps'.²⁰ In *Vraie et fausse réforme* treft men een significante passus aan met betrekking tot de spanning tussen een historisch en een gemeenschap georiënteerd denken en een institutioneel structuurgeoriënteerde kerkbenadering. Dit bracht een verschuiving in het theologische discours teweeg waarin een theoloog als Tromp niet kon meegaan.

18 Preconciliaire *Schema de ecclesia*. Typis Polyglottis Vaticanis 1962, 12: 'Docet igitur Sacra Synodus et sollemniter profitetur non esse nisi unicum veram Iesu Christi Ecclesiam, eam nempe quam in Symbolo unam, sanctam, catholicam et apostolicam celebramus'. Dit schema is ook te vinden in de *Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II*, Vol. I/4, Roma 1971, 12-121. Een analyse van dit

schema als receptie van de preconciliaire theologie treft men in G. ROUTHIER, 'La réception dans le premier De Ecclesia des mouvements de renouveau préconciliaire', in: *La théologie catholique*, éd. Routhier et al., 199-211.

19 *Schema De Ecclesia*, Typis Polyglottis Vaticanis 1962, 12.

20 Zie J. FAMERÉE/G. ROUTHIER, *Yves Congar (Initiations aux théologiens)*, Paris 2008, 71.

Met het oog op een studie van de kerk vanuit structureel oogpunt en louter als instituut, volstaat de klassieke methode van de theologie in haar twee momenten: een zo volstandig mogelijke betrachting van het ‘gegeven’, een zo rijk en zo rigoureuze mogelijke uitwerking van dat gegeven. Indien het erom gaat de kerk te bestuderen in haar levende hoedanigheid, als ‘gemeenschap’, dienen de inzichten van de geschiedenis en zelfs die van de ervaring zich te vervoegen bij de inzichten vanuit de doctrinele bronnen. Deze studie blijft theologisch, maar haar object, genomen vanuit het kerkelijk leven, veronderstelt dat men aan de pure ecclesiologie een beschouwing toevoegt van feiten uit het heden en uit de geschiedenis, die evenzeer ‘vindplaatsen van theologie’ vormen.²¹

2

YVES CONGAR

Voor Congar was de notie van het mystiek lichaam veel breder, en in de lijn van Möhler sloot hij aan op een patristisch gefundeerd gemeenschapsdenken.²² De aandacht voor contingentie die Congar typeerde, bracht hem er ook toe de kerk in brede zin als gemeenschap te beschouwen, liever dan de zichtbare structuren als onaantastbaar te beschouwen en van daaruit te reflecteren. Gaandeweg zou Congars ecclesiologie zich nog verruimen en wees hij op de noodzaak van de klassieke ecclesiologie zich te vervolledigen ‘par une théologie de la communion’.²³ Wanneer hij de zichtbare structuren behandelde, zou Congar niet nalaten ook deze te duiden als contingent. Zij behoren tot de periferie eerder dan tot de kern van het christelijke geloof. Kortom, Congar volgde Mersch waar het er om ging het sacramentele en het gemeenschapsleven van de kerkelijke gemeenschap in de verf te zetten. Hij gaf aan dat er gradaties van participatie aan de kerkelijke gemeenschap (in essentie de gemeenschap met Christus en daarin en daardoor met elkaar via het doopsel en de eucharistie) denkbaar zijn. Een dergelijk historisch-incarnatorisch en sacramenteel kerkbegrip vult het mystieke lichaam-denken effectief in als een *communio*-denken. Maar de notie van gemeenschap wordt niet gereduceerd tot een hiërarchisch of juridisch concept, dit zou onrecht doen aan de Bijbelse oorsprong van het begrip *communio* zelf.

21 Y. CONGAR, *Vraie et fausse réforme dans l'Église* (Unam Sanctam, 20), Paris 1950², 18.

22 Over de patristische wortels van de Vaticanum II-ecclesiologie, zie de recente en zeer degelijke studie van D. GIANOTTI, *I Padri della Chiesa al concilio Vaticano II: La teologia patristica nella Lumen Gentium* (Biblioteca di teologia dell'evangelizzazione, 6), Bologna 2010. Over de Möhler-receptie van Congar en ande-

re Franse theologen uit deze periode, zie WARTHMANN, *Die katholische Tübinger Schule*. Met name van belang is hoofdstuk 9 van dit werk, over *Die Rezeption der Katholischen Tübinger Schule in Frankreich*, en voor de passus over Congar, zie 358-371.

23 Y. CONGAR, *Jalons pour une théologie du laïc* (Unam Sanctam, 23), Paris 1953, 383.

Verder strekte dit denken zich uit naar andere christelijke denominaties. Sinds de jaren 1950 was het voor Congar denkbaar dat andere confessies in mindere of meerdere mate in reële doch imperfecte *communio* waren met de Rooms-Katholieke Kerk, op grond van de ‘elementen’ of *vestigia* – een notie die reeds in het Toronto statement werd ingevoegd door de Wereldraad van Kerken, dit precies op grond van een conversatie van secretaris-generaal Visser ‘t Hooft van de Wereldraad van Kerken met de Parijse dominicanen Congar, Dumont, en Hamer.²⁴ In deze optiek valt de Rooms-Katholieke Kerk niet exhaustief samen met het *Corpus Mysticum*. Precies deze nuance zal, mede dankzij de rol die Mgr. Van Dodewaard op het concilie speelde, haar conciliaire uitdrukking vinden in *Lumen gentium* 8.²⁵

3

CHARLES JOURNET

Een derde theoloog in de reeks is Charles Journet, de Zwitser die als een van zijn hoofdwerken het driedelige *L'église du verbe incarné* schreef, en wiens invloed op de conciliaire ecclesiologie vaak over het hoofd gezien wordt.²⁶ Journet laat zich typeren als een *via media*, die op geheel eigen wijze – en mede onder invloed van het denken van J. Maritain, J.A. Möhler,²⁷ J.-H. Newman,²⁸ en de ecclesiologie van Humbert Clérissac²⁹ – een christocentrische kerkleer uitbouwde waarin het ‘mysterie van de kerk’ centraal stond. Journet bleef dicht bij Tromp en de manualistische traditie doordat zijn discours en begrippenkader nauw aansloten bij de neo-scholastiek. Precies dit lijkt een van de redenen van diens postconciliaire vergetelheid. Toch dis-

²⁴ WORLD COUNCIL OF CHURCHES, *Minutes and Report of the Third Meeting of the Central Committee*, Toronto July 9-15, 1950, IV, 5. Meer hierover in C. CLIFFORD, ‘Elementa ecclesiae: A Basis for Vatican II’s Recognition of the Ecclesial Character of Non-Catholic Christian Communities’, in: *La théologie catholique*, éd. Routhier et al., 249-269.

²⁵ Voor een reconstructie van de frasering in *Lumen gentium* 8, zie K. SCHELKENS, ‘Lumen Gentium’s *subsistit in* Revisited: The Catholic Church and Christian Unity After Vatican II’, *Theological Studies* 69 (2008) 875-893. In deze bijdrage wordt duidelijk gemaakt dat een interpretatie van LG 8 die zich volledig ent op de ecclesiologie van één concilieparticipant (*in casu* Sebastiaan Tromp, zoals dit gebeurt in het volume van A. VON TEUFFENBACH, *Die Bedeutung des subsistit in (LG 8): Zum Selbstverständnis der katholischen Kirche*, München

2002) zowel historisch als ecclesiologisch gesproken een aberratie is, aangezien een dergelijke lezing de conciliaire realiteit zelf ontkent.

²⁶ C. JOURNET, *L'église du Verbe incarné*. 3 Vols, Paris 1941; 1952; 1969. Over Journet, zie de biografie door G. BOISSARD, *Charles Journet 1891-1975*, Paris 2008; *Charles Journet 1891-1975: Un théologien en son siècle. Actes du colloque de Genève 1991*, éd. P. Chenaux, Paris 1992.

²⁷ A. CARDITA, ‘Le “tout” dans les “parties”’: Pensées non pensées de J.A. Möhler sur la sacramentalité’, *Questions liturgiques* 91 (2010) 105-117.

²⁸ C. JOURNET, ‘La raison de conversion de Newman au catholicisme’, *Nova et Vetera* 2 (1936) 136v.

²⁹ Zie bv. H. CLÉRISAC, *Le mystère de l'église*, Paris 1917.

tantieerde Journet zich van de formalistische receptie van Bellarminus.³⁰ In die mate zelfs dat hij in de jaren 1950 door Joseph Clifford Fenton werd aangevallen vanwege zijn vermeende afvalligheid ten aanzien van de Bellarmi-aanse traditie.³¹ Journets werk kenmerkte zich effectief door een sterk terugvallen op patristieke auteurs en op de *historische* Thomas. In deze laatste trof hij naar eigen zeggen een extensie van de incarnatie aan:

Van datgene wat men in wat volgt zal waarderen als waar, verzoek ik dat men het zou terugvoeren op hen waarvan ik slechts een leerling heb willen zijn, een leerling die geen verraad pleegt aan de H. Thomas van Aquino en aan de H. Augustinus [...]. Bij deze grote leraren trof ik een theologie van de kerk die levendiger, uitgestrekter, en meer bevrijdend was dan degene die men gewoonlijk opsluit binnen het kader van de handboeken. In hen trof ik de actieve aanwezigheid van een gelovige visie op het mysterie van de kerk, begrepen als een uitbreiding van de menswording, een opvatting die men zowel terugvindt bij de Latijnse als bij de Griekse vaders, die gefundeerd is op het geheel zelf van het Nieuwe Testament en waartoe de ketterijen nooit de kracht hadden om haar geheel te verdonkeremanen.³²

Deze auteur bleef op zijn hoede voor een mogelijke splitsing tussen de kerk als *organisation hiérarchique* enerzijds en het sociale aspect van de *église de la charité* anderzijds. Bovendien maakt bovenstaande passus over hen die zich verwijderden van de Rooms-Katholieke Kerk zeer duidelijk dat ook voor Journet een gemeenschappelijke grond met andere confessies aanwezig bleef. Waar Congar het eerste niet buitenspel zette, doch sterk relativeerde, dreigde een ecclesioloog als Tromp het tweede aspect uit het oog te verliezen. Dit maakt Journet vandaag interessant als een van de meest tref-fende recipiënten van Mersch's *Théologie du Corps Mystique*. Precies in Journets werk treft men een voorafspiegeling van de juxtapositie van ecclesiologische lijnen in *Lumen gentium*.³³

30 Journet zelf maakt een significant onderscheid tussen Bellarminus' eigen ecclesiologie en de manualistische receptie ervan, door te stellen dat 'il y a une définition de l'église vécue par saint Bellarmin mais qui est restée cachée dans son coeur et dont les manuels ne sont pas soucieux'. Geciteerd in A. COTTIER, 'Préface', in: ID., *L'église sainte mais non sans pecheurs: Compléments inédits de l'Église du verbe incarné*, St Maur 1999.

31 J.C. FENTON, 'Father Journet's Concept of the Church', *American Ecclesiastical Review* 127 (1952) 370-380.

32 JOURNET, *L'église du Verbe incarné*, Vol. 1, 17.

33 H. WITTE, 'Reform with the Help of Juxtapositions: A Challenge to the Interpretation of the Documents of Vatican II', *The Jurist* 71 (2011) 20-34. Over de spanning tussen het sacramentele en juridische denken in de conciliaire ecclesiologie, zie eveneens G. ROU-THIER, 'Sacramentalité de l'épiscopat et communion hiérarchique: Les rapports du sacrement et du droit', in: *Le ministère des évêques au concile Vatican II et depuis*, éd. H. Legrand/C. Theobald, Paris 2001, 49-74.

D

De conciliaire voorbereidingsperiode herbekeken.

322

Wat betekent de vaststelling van een ecclesiologische pluriformiteit in de decennia voor het Tweede Vaticaans Concilie nu voor de periode waarin het concilie wordt voorbereid. Tussen de zomer van 1960 en de herfst van 1962 waren de drie voormelde hoofdrolspelers in Rome aanwezig om een schema over de kerk te schrijven. Uit recent onderzoek blijkt dat de preconciulaire commissies die dergelijke schema's schreven, werkelijke theologische debatten hielden en dat de teksten die zij voorbereidden genuanceerder en evenwichtiger blijken dan vaak beweerd wordt.³⁴ Onze these is daarom dat ook het *Schema de ecclesia* dat in 1962 aan de concilievaders werd voorgelegd aan een herlezing toe is. Tegen de reeds geschetste achtergrond is dit een actuele, relevante oefening. Alvorens op de redactie van het schema over kerk zelf in te gaan, is het nuttig een blik te werpen op de wensen, de zogenaamde preconciulaire *vota*, die de concilievaders inzonden met betrekking tot het thema van de aard van de kerk (*De natura ecclesiae*). Ecclesiologie vormde zonder meer een hoofdthema in de *vota*. Bijna iedereen erkende dat een van de belangrijkste taken van het Concilie zou bestaan in het tot uitdrukking brengen van de aard en de missie van de kerk, ter aanvulling van de onvoltooide ecclesiologie van Vaticanum I.³⁵

Het *votum* van het H. Officie (maart 1960) bijvoorbeeld,³⁶ insisterde krachtig op de uitwerking van een christologische ecclesiologie.³⁷ In verwijzing naar het gekende beeld van de kerk als mystiek lichaam van Christus werd het theandrisme van Christus analoog voorgesteld aan dat van de kerk. Deze analogie liet toe, de diepe eenheid van de kerk te beklemtonen waarin twee aspecten zich onderscheiden: het zichtbare en het onzichtbare, het hiërarchisch-juridische en het charismatisch-mystieke. Het mystieke lichaam van Christus valt samen met de Rooms-Katholieke Kerk, met uitsluiting van de afgescheiden kerken. Het Heilig Officie besloot dat de volledige leer van de encycliek *Mystici corporis* dient te worden hernomen.³⁸ In de synopsis van de *vota* van de bisschoppen (juli 1960) werd deze invalshoek volledig hernomen: de gelijktijdige zichtbaarheid en onzichtbaarheid van de kerk en

³⁴ Dit werd voor wat betreft het schema over de openbaringsbronnen ook een tekst van de voorbereidende Theologische Commissie, aangevoerd door K. SCHELKENS, *Catholic Theology of Revelation on the Eve of Vatican II: A Redaction History of the Schema de fontibus Revelationis (1960-1962)* (Brill's Series in Church History, 41), Leiden 2010.

³⁵ J.A. KOMONCHAK, 'The Struggle for the Council During the Preparation of Vatican II (1960-1962)', in: *History of Vatican II*. Vol. I: *Announcing and Preparing Vatican Council II*:

Toward a New Era in Catholicism, ed. G. Alberigo, Maryknoll/Leuven 1995, 285.

³⁶ *Acta et documenta Concilio oecumenico Vaticano II apparando; Series prima (antepreparatoria)*, Typis Polyglottis Vaticanis 1960-1961. Vol. III: *Proposita et monita ss. Congregationum Curiae Romanae*, 1960, 3-17.

³⁷ Dit blijkt meteen uit de titel van dit ecclesiologische luik: *De Ecclesia, Corpore Christi Mystico*.

³⁸ Zie 5-6.

de uitdrukkelijke voorkeur om leerstellingen uit te werken 'sub luce Corporis Mystici'.³⁹

Ook dit document was binnen het H. Officie geredigeerd, en de synopsis lag ook aan de basis van de reeks officiële *Quaestiones* die ten slotte aan de Theologische Commissie werden voorgelegd.⁴⁰ Die *Quaestiones* zijn het startpunt voor de theologische reflectie, ze vormen als het ware de agenda van de Commissie waarbinnen Tromp, Congar, Journet en anderen actief zullen zijn. De secretaris van de Commissie was Tromp die in de zomer van 1960 de eerste schets ontwierp van de kerkleer, het *Schema compendiosum de ecclesia*.⁴¹ De Nederlandse jezuïet hernam daarin de door het H. Officie naar voren geschoven aandachtspunten: de aard van de kerk moest worden bepaald vanuit het beeld van het mystieke lichaam van Christus. Ook moest de volledige harmonie tussen het sociaal-juridische en het mystieke aspect van de kerk worden beklemtoond. Dit *Schema compendiosum* werd echter meteen kritisch onthaald door de niet-Romeinse leden en consultoren van de Theologische Commissie, zoals Congar en Philips.

Congars rol en de receptie van zijn denken in de Commissie verdienen onze aandacht.⁴² Hij pende zijn bedenkingen bij het *Schema compendiosum* neer in een omstandige paper die hij eind september 1960 bezorgde aan alle leden en consultoren van de Commissie.⁴³ Zijn uiteenzetting bevatte enkele fundamentele ecclesiologische inzichten die al in zijn preconciiaire publicaties waren uitgewerkt.⁴⁴ Op grond van zijn doorgedreven studie van de patristieke en thomistische ecclesiologie plaatste hij de inwendige dimensie van de kerk als een mysterieuze *communio* van genade, die weliswaar nauw verbonden is met de zichtbare, institutionele kerk, maar er niettemin geenszins mee samenvalt, op de voorgrond.⁴⁵ Congars tekst pleitte ervoor een soteriologisch concept van 'kerk' te hanteren, uitgedrukt in de termen *populus*, *communio*, *congregatio fidelium* of *corpus Christi*. Hij beklemtoonde dat laatstgenoemde term de idee insluit van een spirituele genadegemeenschap

39 Centrum voor Conciliestudie Vaticanum II (CSVII), *Archives conciliaires de Gérard Philips*, 51, Synopsis eorum quae circa materiam fidei et morum in Episcoporum votis invenitur, s.d. De inventaris van dit fonds werd gepubliceerd door L. DECLERCK/W. VERSCHOOTEN, *Inventaire des papiers conciliaires de Monseigneur Gérard Philips, secrétaire adjoint de la Commission Doctrinale* (Instrumenta Theologica, 24), Leuven 2001.

40 KOMONCHAK, 'Preparation of Vatican II', 229.

41 CSVII, *Archives conciliaires de Gérard Philips*, 50a, Schema compendiosum constitutionis de ecclesia, s.d.

42 M. QUINSKY, 'Vers un concile pastoral? La réception (ou non-réception) de la théologie

de Chenu et de Congar au cours de la phase antepreparatoire du Concile', in: *La théologie catholique*, éd. Routhier et al., 145-178.

43 CSVII, *Archives conciliaires de Gérard Philips*, 54, Conformément à l'invitation qui m'en a été faite, 24 septembre 1960.

44 In het bijzonder *Chrétiens désunis: Principes d'un "oecuménisme" catholique* (Unam Sanctam, 1), Paris 1937; *Esquisses du mystère de l'Église* (Unam Sanctam, 8), Paris 1941 en *Vraie et fausse réforme dans l'Église* (Unam Sanctam, 20), Paris 1950.

45 C. MACDONALD, *Church and World in the Plan of God: Aspects of History and Eschatology in the Thought of Père Yves Congar* (Regensburger Studien zur Theologie, 27), Frankfurt-M./Bern 1982, 37.

van mensen, die ook de rechtvaardigen van het Oude Testament omhelst (*Ecclesia ab Abel*). Dit strekt dus verder dan de nieuwtestamentische kerk, en mag niet in louter sociologische zin als een zichtbare *societas* worden opgevat.

Naar onze mening moet men vertrekken van dit concept: *Corpus Christi mysticum* als bovennatuurlijke realiteit: het veronderstelt de mystieke relaties met Christus als hoofd en de H. Geest als ziel, maar neemt tegelijk de on-aantastbare waarde op van *societas* als de waarden van 'volk van God' en 'communio'.⁴⁶

Congar combineert meteen een veelheid aan Bijbelse kerkbeelden. De klemtoon op 'heil' in het spreken over de kerk doet niet alleen terugkijken naar de 'oorzaak' of 'bron' van de kerk in de incarnatie, maar doet ook vooruitkijken naar het eschatologische eindpunt van de kerk, de voltooiing van het goddelijke heilsplan. De kerk is lichaam van Christus, maar ook sacrament van eschatologisch heil. De aandacht voor de perfecte 'oorzaak van heil' (verlossende incarnatie) dient dus te worden aangevuld met een gerichtheid op de eschatologische volheid van haar effecten en vruchten.⁴⁷

In een nota over de *Schemata compendiosa* formuleerde de Leuvense dogmaticus Philips gelijkaardige opmerkingen.⁴⁸ Ook hij bepaalde de aard van de kerk in de eerste plaats vanuit haar soteriologische finaliteit. Zij moet alle mensen tot heil in Christus brengen, zij is onderweg naar haar eschatologisch eindpunt dat progressief wordt gerealiseerd doorheen diverse stadia. Het *Schema de ecclesia* moest volgens Philips verhelderen hoe het 'mysterie' van het lichaam van Christus in de heilsgeschiedenis voortschrijdt. Zo werd duidelijk dat niet alles wat men van de kerk in haar hemelse perfectie kan uitzeggen, op dezelfde wijze geldt voor de strijdende kerk. Ook is de evocatieve waarde van termen als *societas* en *corpus mysticum* niet noodzakelijk helemaal dezelfde. Met betrekking tot Tromps *Schema compendiosum* bekritiseert Philips evenals Congar het exclusieve gebruik van het beeld van het mystieke lichaam. Ook hij suggereert eveneens een aanvulling en een balancerend ervan met verwijzing naar andere beelden zoals 'volk Gods'. Philips vraagt zich nog af of de 'volledige harmonie' tussen het juridisch-sociale aspect van de kerk en haar mystieke aspect wel moet worden gelezen als een fundamentele identiteit.⁴⁹

⁴⁶ 'A mon avis, c'est de ce concept qu'il faut partir: *Corpus Christi mysticum* réalité surnaturelle: supposant les relations mystiques avec le Christ comme Chef et le Saint-Esprit comme âme, mais assumant la valeur imprescriptible de "Société", en même temps que les valeurs de "Peuple de Dieu" et de "Communio".' Conformément à l'invitation, 6. (Zie n. 43).

⁴⁷ Congars ecclesiologie moet in deze worden begrepen tegen de achtergrond van de fundamentele categorie 'plan Gods (*Dessein de Dieu*)' of 'economie'. De realisatie van dit 'plan'

is essentieel progressief en teleologisch. Een voorwaartse beweging is nodig om de voltooiing en volheid (*plénitude*) te bereiken van de goddelijke gaven. De drie grote fasen van het 'plan Gods' zijn die van de wet, die van de Messias of de tijd van de kerk en die van de voltooiing of de eschatologie.

⁴⁸ CSVII, *Archives conciliaires de Gérard Philips*, 55, De schemate quatuor Constitutionum doctrinalium praeparato pro Concilio Vaticano II, G. Philips, s.d.

⁴⁹ CSVII, *Archives conciliaires de Gérard Philips*, 2.

Uit beide hierboven bestudeerde commentaren blijkt dat het debat in de Theologische Commissie een reëel debat was, en er een diversiteit aan opinies circuleerde, in tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht.⁵⁰ Vanuit niet-Romeinse hoek werden nieuwe elementen in de discussie binnengebracht, in het bijzonder de soteriologische en eschatologische dimensie van de kerk en de aandacht voor haar inwendige, bovennatuurlijke en mystieke realiteit tegen de achtergrond van het goddelijke heilsplan, uitgedrukt in noties als ‘volk Gods’ en *communio*.⁵¹ Deze alternatieve visie vond overigens al enige weerklank in de *Analyticus conspectus* van *vota* van bisschoppen en prelaten van februari 1961 – opgesteld door de antepreparatorie commissie. Daar leest men dat het mystieke element van de kerk meer op de voorgrond moest komen ten koste van het overheersende *iuridismus*.⁵²

De uitwerking van het *Schema compendiosum de Ecclesia* gebeurde binnen een subcommissie van de Theologische Commissie, voorgezeten door de dominicaan Marie-Rosaire Gagnebet. De redactie van het eerste hoofdstuk over de aard van de kerk (*De ecclesiae militantis natura*) werd toegewezen aan de Lateraanse professor fundamentele theologie, Ugo Lattanzi. Diens ontwerpen beklemtoonden dat de kerk zelf een ‘mysterie’ is,⁵³ en zijn tegelijk doordrongen van een apologetische reactie tegen de tendens, de zichtbare en onzichtbare kerk te scheiden.⁵⁴ Binnen dit ene mysterie, betoogde Lattanzi, waren de twee aspecten onscheidbaar met elkaar verbonden als lichaam en ziel. De analogie tussen de theandrische natuur van de kerk en die van het geïncarneerde woord werd omstandig uitgewerkt in een fundamenteel christologische ecclesiologie.

De reacties hierop, de *animadversiones*, zijn boeiend. Tromp stelt dat onvoldoende uitdrukking wordt gegeven aan het feit dat de kerk een sociaal organisme is, ontstaan uit de ‘juridische missie’ van Christus.⁵⁵ De reeds vermelde criticus van Journet, Joseph Clifford Fenton, wijst op de gebrekkige

50 R. BURIGANA, ‘Progetto Dogmatico del Vaticano II: La Commissione teologica preparatoria (1960-1962)’, in: *Verso il Concilio Vaticano II: Passaggi e problemi della preparazione conciliare*, ed. G. Alberigo/A. Melloni, Bologna 1993, 151-152.

51 Ook Ignatius Backes, consultor van de Theologische Commissie, was een pleitbezorger van het concept ‘volk Gods’. Zie CSVII, *Archives conciliaires de Gérard Philips*, 108, De Corpore Christi mystico et de Populo Dei, 24 januari 1961.

52 Zie de *Acta et documenta Concilio oecumenico Vaticano II apparando*, I, Appendix Vol. 2:

Analyticus conspectus consiliorum et votorum quae ab episcopis et praelatis data sunt, Typis Polyglottis Vaticanis 1961, 37.

53 CSVII, *Archives conciliaires de Gérard Philips*, 105, Pars Schematis Constitutionis De Ecclesia [1a redactio], H. Lattanzi, 2 januari 1961 en 106, Pars Schematis Constitutionis De Ecclesia [2a redactio], H. Lattanzi, s.d.

54 De derde paragraaf van het eerste hoofdstuk is getiteld *Mysterium Ecclesiae*.

55 CSVII, *Archives conciliaires de Gérard Philips*, *Animadversiones ad constitutionem de Ecclesia*, S. Tromp, 7 februari 1961.

aandacht voor de kerk als zichtbaar georganiseerde *societas*, waarvan de leden niet door een onzichtbare of spirituele band deel uitmaken, maar door een zichtbare en externe band, namelijk door het doopsel; ook met openlijke toegang tot de sacramenten en duidelijke onderwerping aan de legitieme eisen van de kerk, en in het bijzonder van de paus.⁵⁶ Fenton achtte het ongepast om de kerk een ‘mysterie’ te noemen, aangezien een mysterie in eigenlijke zin een bovennatuurlijke door God geopenbaarde waarheid is, die slechts kan worden gekend indien ze door God wordt meegedeeld. Bijgevolg kan de Rooms-Katholieke Kerk niet als een ‘mysterie’ worden bepaald.⁵⁷ De tendens is significant. Uit onvrede met Lattanzi’s tekst redigeerde Tromp tegen het einde van 1961 zelf een alternatief.⁵⁸ Tromp verkoos het beeld van het mystieke lichaam om de aard van de kerk te illustreren en wijst ter rechtvaardiging op de theandrische natuur van de kerk naar analogie met het geïncarneerde woord. Verder insisterde hij op de volkomen identiteit tussen dit mystieke lichaam en het zichtbare, sociale instituut, tussen de charismatische en de hiërarchische kerk, tussen de kerk in juridische zin en de kerk van de liefde.⁵⁹ Het dispuut tussen Lattanzi en Tromp werd uiteindelijk beslecht met een compromistekst, gebaseerd op hun beider ontwerpen. In de maanden mei en juni van 1962 werd deze tekst bestudeerd door de Centrale voorbereidende Commissie. Onderwerpen van dispuut waren andermaal de vraag of het mystieke, dan wel het juridische aspect van de kerk diende te domineren, en de kwestie van de identiteit tussen de Rooms-Katholieke Kerk en het mystieke lichaam van Christus.⁶⁰

Werpen we ten slotte een korte blik op de tekstversie van het *Schema constitutionis dogmaticae de ecclesia*, die het einde vormt van dit hele redactieproces. Binnen de beperkte context van deze studie gaat onze interesse daarbij uit naar het eerste hoofdstuk (*De ecclesiae militantis natura*). Deze tekst is constitutief voor de andere delen van het schema, die er in feite een uitwerking van vormen, en is centraal voor ons. Het hoofdstuk beslaat zeven paragrafen, en kent als uitgangspunt het heilsplan van de Vader (§ 1), dat wordt uitgevoerd door de Zoon (§ 2). Vervolgens worden een aantal Bijbelse beelden van de kerk besproken, die zowel haar sociale als mystieke aspect tot uitdrukking brengen (*regnum, domus, templum, grex, sponsa Christi*) (§ 3). In de volgende paragraaf wordt echter het ‘mystieke lichaam’ eruit gelicht als het voornaamste en meest fundamentele beeld. Dit omdat het sociale en mystieke element er duidelijker door wordt uitgedrukt (§ 4). Dit wordt

⁵⁶ CSVII, *Archives conciliaires de Gérard Philips*, Animadversiones in Constitutionem de ecclesia, J. Fenton, 10 februari 1961, 1.

⁵⁷ CSVII, *Archives conciliaires de Gérard Philips*, Animadversiones in Constitutionem de ecclesia, J. Fenton, 10 februari 1961, 2.

⁵⁸ CSVII, *Archives conciliaires de Gérard Philips*, 112, De Indole Ecclesiae: Nova redactio, a

P. Secretario confecta, S. Tromp, 14 december 1961.

⁵⁹ CSVII, *Archives conciliaires de Gérard Philips*, 112, De Indole Ecclesiae: Nova redactio, a P. Secretario confecta, S. Tromp, 2-3.

⁶⁰ KOMONCHAK, ‘Preparation of Vatican II’, 312.

verder toegelicht in de vijfde paragraaf, en de voorlaatste paragraaf bevestigt de identiteit tussen de kerk als *societas* en de kerk als mystiek lichaam. Hier vindt, wanneer men terugblijkt op de complexiteit van het debat in de Theologische Commissie, een opvallende reductie plaats waarbij de rol van Sebastiaan Tromp een bepalende is geweest. Ten slotte wordt Tromps afwijzing van de tendens om de hiërarchische of juridische kerk en de charismatische kerk of de kerk van liefde als twee realiteiten te behandelen, integraal overgenomen.

Besluit

Aan het eind van dit overzicht is het niet eenvoudig om heldere conclusies te formuleren. Het *Schema de ecclesia* zal streng worden beoordeeld door een groot aantal concilievaders. Het wordt in de eerste dagen van december 1962 afgedaan als te juridisch, triomfalistisch en klerikalistisch. Dit oordeel is blijven hangen in de geschiedschrijving, en niet onterecht. De visie op de kerk die door theologen als Tromp – toch op een sleutelpositie – werd gehanteerd, is sterk aanwezig in het schema en evenzeer het neoscholastieke theologische jargon dat erbij hoort. Maar het nut van een meer zorgvuldige blik op de achtergrond en het ontstaan van een dergelijke preconciulaire tekst is dat het de ogen opent voor wat op het eerste zicht niet naar voren treedt.

De preconciulaire theologie, en eveneens de discussie in de voorbereidende Theologische Commissie verraaft een onvermoede complexiteit en rijkdom. Onder het pontificaat van Pius XII en diens voorgangers leefde een diversiteit aan theologische en met name ecclesiologische strekkingen die men niet kan traceren wanneer men enkel oog heeft voor de officiële documenten van het magisterium van die tijd – in encyclieken zoals *Mystici Corporis Christi*. Onder de oppervlakte was de situatie complex en pluriform, en een nadere blik op de voorbereidende Theologische Commissie weerspiegelt dit beeld. Theologen als Congar en Philips, en in mindere mate Journet waren niet geheel monddood. Ze blijken behoorlijk actief in het commissiewerk en fragmenten van hun visie laten zich eveneens traceren in het *Schema de ecclesia*. Gekeken vanuit dit perspectief, wordt de breuklijn tussen het schema en de uiteindelijke constitutie *Lumen gentium* er misschien niet minder aanwezig om, maar licht ook iets op van continuïteit; alleen is deze continuïteit een gelaagde continuïteit.

De finale versie zette sterk in op de theologische traditie vertegenwoordigd door Tromp, en deze werd afgeschaft. Gedurende de eerste zitting van het concilie vindt een opvallend feit plaats. Gerard Philips schrijft, in opdracht van kardinaal Suenens, een vervangtekst voor het officiële schema.⁶¹

⁶¹ De archieven bevatten een brede collectie materiaal hierover, in CSVII, *Archives conciliaires de Gérard Philips*, 419-439.

Hij communiceert dit aan Gagnebet en raadpleegt theologen als Congar en Rahner. Maar vooral: Philips gebruikt zijn kennis van het preconciliaire debat en het 'Schema Philips' kan maar worden geratificeerd als nieuwe basis voor het conciliedebat over de kerk omwille van de wijze waarop het aansluit op de diverse lijnen die aanwezig waren in de voorbereidende Theologische Commissie.⁶² Het vormt dus een breuk, ongetwijfeld, maar tegelijkertijd ook een voortzetting van wat vóór het concilie leefde.

SUMMARY

Karim Schelkens & Ward De Pril, The Long Road to Lumen Gentium: A New View of Ecclesiology in the Run-up to the Second Vatican Council

On the 50th anniversary of its opening, the Second Vatican Council is in the spotlights. Particularly relevant is the question as to what degree this council constituted a continuation or a rupture with regard to tradition. Recently, historiography is marked by an important shift. Church historians no longer focus solely on the history of the Second Vatican Council as such, but are increasingly mindful of the importance of evolutions in postconciliar Catholicism, and of the way in which these currents were received at the Second Vatican Council. Therefore, historians now study the council as a factor of reception, thereby widening the notion of conciliar reception. Following up on this trend, the present article examines the preparatory draft on the church distributed among the council fathers in 1962. Past literature on this text tended to portray it as a mere product of a neothomist Roman environment and emphasized the integration of new ecclesiological perspectives as surfacing only during the conciliar era. This contribution fine-tunes such a view by studying the debate leading up to the 1962 schema *De ecclesia* and ultimately connecting it to the 1964 constitution *Lumen gentium*. Thus, the authors reveal the vicinity of the subsequent editorial phases of the council text to the preconciliar ecclesiological developments, with a special emphasis on the role played by theologians such as Sebastiaan Tromp and Yves Congar. [Transl. Cath. Romanik]

KARIM SCHELKENS (Lier, 1977) is als postdoctoraal onderzoeker (FWO-Vlaanderen) verbonden aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de Katholieke Universiteit Leuven en Research Fellow aan de Universiteit Tilburg. Schelkens studeerde ook aan de Université Laval (Québec), en publiceerde meerdere boeken en artikelen met betrekking tot het Tweede Vaticaans Concilie, waaronder een kritische editie van de concilienotities van Edward Schillebeeckx. Zijn adres is Goudbloemstraat 22, Mechelen; e-mail: karim.schelkens@theo.kuleuven.be.

WARD DE PRIL (1979) is als postdoctoraal onderzoeker (FWO-Vlaanderen) verbonden aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de Katholieke Universiteit Leuven. Zijn onderzoek is vooral gericht op de theologische vernieuwingsbeweging voorafgaand aan het Tweede Vaticaans Concilie (de zogenaamde *Nouvelle Théologie*). Recent

⁶² Over deze geschiedenis, zie het dagboek van Gerard Philips, uitgegeven door K. SCHELKENS: *Carnets conciliaires de Mgr Gérard Philips, secrétaire adjoint de la Commission Doctrinale. Texte néerlandais avec traduction française et commentaires* (Instrumenta Theologica, 29), Leuven 2006, 4-9.

publiceerde hij: 'Modernism and the Problematic Relation between History and Theology: The Search for a Compromise by Louvain Historians and Theologians (1870-1910)', *Church History and Religious Culture* 91 (2011) en 'Historical-Critical Thomas Research and the Debate on the "Scientific" Nature of Theology in the 1930s', *Cristianesimo Nella Storia: Ricerche Storiche, Esecutive, Teologiche* 32 (2011). Zijn adres is Keibergstraat 67, 8480 Ichtegem (België); e-mail: ward.depril@theo.kuleuven.be.